

JABLONCZAY TÍMEA

Erik Tønning: *Modernism and Christianity*

Mihai I. Spărosu: *Modernism and Exile*

247

DERES KORNÉLIA

Kricsfalusi Beatrix: *Ellenálló szövegek.*

A színház nem-dramatikus megszakításai

252

SZÁMUNK SZERZŐI

Margócsy István, *egyetemi docens* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Kosztolányi Tibor, *egyetemi adjunktus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Nemeskéri Erika, *tudományos munkatárs* (Országos Széchényi Könyvtár)

Hojdák Gergely, *PhD-hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Németh Márta, *egyetemi hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Wirágh András, *tudományos segédmunkatárs* (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Balogh Gergő, *egyetemi hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Osztrólczyk Sarolta, *óraadó* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Lapis József, *irodalomtörténész, szerkesztő* (Debrecen)

Pirger Orsolya, *doktorjelölt* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Jabloneczay Tímea, *főiskolai docens* (Zsigmond Király Főiskola)

Deres Kornélia, *egyetemi adjunktus* (Károli Gáspár Református Egyetem)

TANULMÁNYOK

MARGÓCSY ISTVÁN

Mikszáth Kálmán irodalomszemlélete – elsősorban a Jókai-életrajz alapján

Amióta megjelent Mikszáth nagy Jókai-könyve,¹ a szakirodalom – egészen Szabó T. Levente² és Hajdu Péter³ tanulmányaiig – nem győzte hangoztatni, egyértelműen kárhózzátólag, hogy Mikszáth, az irodalomról szólván, folyamatosan elhanyagolta az egyes irodalmi műveket, sem nem elemezte, sem nem interpretálta őket, s ezáltal nemcsak irodalomtörténeti torzképeket nyújtott,⁴ hanem mintha arról tett volna tanúbizonyságot, hogy tulajdonképpen nem is volt neki sem irodalomtörténeti víziója, sem pedig általános elképzelése az irodalom működéséről (a kortárs recepcióból: „Mikszáth fölfogásával Jókait illetőleg csak azért bajos vitatkozni, mert ő meg sem is igen kísérli Jókait mint írókat megrajzolni. Nem emlékszünk, hogy olvastunk volna valaha íróról életrajzot, melyben ily kevés szó esnék műveiről. [...] Ha Mikszáth nem akart is arra a fárasztó és hosszadalmas s meglehet, a közönség szemében kevésbé mulattató munkára vállalkozni, hogy jobb regényeiből kifejtse Jókai írói sajátosságait, választhatott volna munkáiból legalább egyet, melynek elemzése kapcsán megismertethette volna olvasóival Jókai érdekes és gazdag egyéniségét. [...] Esztétikai értékjelzése oly semmitmondó”;⁵ s nagyon hasonlóan az 1990-es évek szakirodalmából, a regényelő-

¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések 1905–1906. Jókai Mór élete és kora*, I–II., s. a. r. REJTŐ István, Akadémiai, Budapest, 1960. (*Mikszáth Kálmán összes művei*, 18–19.) (A továbbiakban az e kiadásból vett idézetek lapszámait a szöveg között adom meg. A kritikai kiadás már idézett kötetet MKÖM jelzéssel hivatkozom.)

² T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 273–290.

³ HAJDU Péter, *Narratív és retorikai stratégiák Mikszáth irodalomtörténeti szövegeiben*, ItK 2006/3–4., 257–279.

⁴ A Jókai-szakirodalom jeles tudósa például így jellemzi Mikszáth művét: „az arckép egyik másik vonása – főként a fiatal koraiak – kitűnően el van ugyan találva, az egész mégis torzkép”; „Jókai írói ábrázata – Mikszáth jóakarató dilettáns ötletei ellenére is – egészen homályban maradt, akárcsak a városligeti Anonymus-szobor arcza.” ZSIGMOND Ferenc, *Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban (1850–1854)*, ItK 1921/2–3., 2.

⁵ k. f. (álnév) cikke a Budapesti Szemle 1907. 129. köt. 363. számában. Vö. MKÖM 19, 266–279. – E kérdést illetően nagyon hasonlóan nyilatkozik a Religio című folyóirat recenzense is (1907. május 19.): „Jókai irodalmi működésének megértéséhez semmivel sem járul hozzá s a másik fele, ami arra szükséges volna, az meg hiányzik. Nevezetesen, úgyszólván teljesen hiányzik Jókai műveinek érdemleges méltatása.” *Uo.*, 280–283.

szavak sorozatát illetően: „ezekből az előszókból *nem* rajzolódik ki Mikszáth irodalomtörténete, nem irodalomfelfogását közvetítik”⁶). S persze e kifogássorozatnak némi jogosultsága nem tagadható: Mikszáth sem a maga korabeli „modern” irodalomszemléletnek s esztétikai elvárásrendszernek nem akar, majdhogynem provokatív módon, megfelelni, sem pedig a mai irodalomelméleti módszertanoknak vagy irodalomtörténeti stratégiáknak sem kínál fogódzókat vagy kapcsolódási lehetőségeket – az ugyanis tökéletesen megfelel a tényeknek, hogy elsősorban a szerzők életével és jellemével foglalkozik, a művek befogadásának, sikerének vagy sikertelenségének tulajdonít jelentőséget, s írásaiból nagyon keveset tudunk meg arról, valójában milyenek is voltak vagy lehettek azok az irodalmi alkotások (vagy hogy milyeneknek látta őket), amelyeknek fontosságát, legalább az említés szintjén hangsúlyozza; majdhogynem azt lehetne mondani: olyan irodalomszemléletet képvisel, amelyben épp a művek játsszák a legcsekélyebb szerepet.

Sőt mindehhez még azt is hozzá lehet tenni, hogy Mikszáth meglepően sokat foglalkozik olyan művekkel, amelyeket nem tart jónak, élvezhetőnek vagy éppen elfogadhatónak – még Jókai regényeiről szólva is rengeteg kifogással él, rendre elmondja, mennyi hibájuk van (például a *Hétköznapiokról* így ír: „Kétségtelenül rossz regény, sőt nem is regény, összetákolt valami, cselekvénye kuszált, jellemei valószínűtlenek, találó megfigyelés váltakozik benne szertelenséggel, burleszk komikum szentimentalizmussal vegyül” [I, 86.]; a *Dekameron* pedig éppenséggel ily ironikusan jellemzi: „Így támadt a »Dekameron« tíz kötete, melybe száz novellát foglaltak össze minden rendszer és együvé tartozandóság nélkül, mint ahogy össze van gyömöszölve a Jókainé szekrényeinek fiókjában csirkecsont, brüsszeli csipke, citromhéj, selyem rékli és milly-gyertya-vég. Naptárakból, vidéki lapokból, alkalmi albumokból nyírtak be anekdotát, vázlatot, rémtörténetet, kalandot, freskót és mindenféle genre-t. Hanem hiszen Heckenastnak ez is jó volt és szétkapkodta a közönség, mint a safrányt.” [II, 26.]). Sőt akár a regényelőszavakat nézzük,⁷ akár azokat a futólag odavetett általánosító történeti eszmefuttatásokat, amelyekben a nagy elődöket említi, azt kell észrevennünk, hogy nagyon kevés mű érdemelte ki Mikszáth teljes körű elismerését, s szigorú kritikusi pillantása előtt jóformán senki nagy tekintély nem állhatott meg. Csak illusztrációként idézem a Jókai-könyv nagy körképét: „Kemény Zsigmond: Az elbeszélő válfaj nem is neki való, mint ha az elefánt menüettet táncolna. Kuthy Lajos csupa dagályosság, szinte galimatiász, amit ír. (Mégis vannak olyan tévelygők akik zseninek tartják.) Nagy Ignác vidám, értelmes író, de színtelen, Vas Gereben jóízű, de mesét komponálni nem tud és csak egy húrja van, mint a falusi cigánynak a hegedűjén, báró Eötvös nagy elme, de szentimentális és nemzetközi, Pákh Albertnek van humora és szarkazmusa, de az fanyar, mint a vadalma, nem a magyar szájízéhez mért. – Kemény, Eötvös: de ezek bármekkora

nagy kaliberű emberek a maguk nemében, valójában egyik sem mesélő talentum. Jósika Miklós tud ugyan meséket szőni, csattanós helyzeteket kihozni, meglepő fordulatokat előkészíteni, de ő sablonos és patronokon keresztül fest, mint a szobapiktorok.” (I, 87–88.)

Ami különösen érdekes e kritikus szemléletben az pedig az, hogy Mikszáth mikor mégis jellemzi Jókai regényeit, akkor a nagy ellenfélhez, Gyulai Pálhoz rendkívül hasonló érveléssel korholja e regények jellembrázolásának következtelenségeit, a művek szerkesztetlenségét, a fantázia korlátlan csapongását és valóságatlanságát; sőt némely helyeken nyíltan el is ismeri Gyulaiék kifogásainak jogosságát – csak éppen azt nem ismeri el, hogy e kifogások megtétele helyénvaló lenne a művek és életművek értékelése során (amint mondja: „Hiszen e kritikákban volt némi igazság, Jókai kétségtelenül lényeges hibákban szenvedett. De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs.” [I, 197.]) – a hibákat ugyanis ellensúlyozza a művek hatásmechanizmusa: ha a regény elérte a közönségét, s elfogadásra talált, akkor a normatív kritikának még akkor sincs keresnivalója, ha igaza van: „Jókainak vannak jobb és vannak rosszabb művei, mert ahol sok fát vágnak, ott sok a forgács is, de talán egy sincs, melyen rajta ne volna a lángész fénye és egy sincs, melyet nem volna élvezet elolvasni. Mintha az aggteleki barlangban járnánk, hol a formátlan kőalakzatok éppen úgy meghatnak bennünket, mint a formások, mert önmaguktól képződtek.” (II, 57.) – s emiatt: „Főleg azt nem lett volna szabad feledniük a kritikusoknak, hogy egy dolgot kifogástalanul elmondani nem annyi, mint egy dologgal valakit elragadni, ha az nem kifogástalan is.” (I, 197.) S a végső ítélet nagyon keményen és intézményellenesen hangzik, a művészetnek a társadalomba és a közönség elvárásaiba való szerves beilleszkedés nevében: „A kritika csak a művészet érdekeit védi.” (II, 59.)

Úgy vélem, Mikszáth igen sokféle, de árnyaltan sehol nem részletezett véleménynyilvánításából az irodalomnak kétféle funkciója olvasható ki: az irodalom (elsősorban természetesen a magyar irodalom) egyrészt nem más, mint a nemzet önaffirmációs gesztusa, a nemzeti szellem, jelleg, törekvés megnyilvánulása, mind a szerzői szándéknak, mind pedig a közönség befogadási stratégiájának szempontjából, vagyis olyan megnyilvánulási forma, amely miközben megjeleníti, egyben teremt is, majd pedig képviseli is a nemzet általános imágóját, mind az ideológia, mind a nemzeti karakter szempontjából (eszerint például a Pilvax-társaság, amely persze sok, többé-kevésbé gyarló fiatalemberből állt össze, sok fiatalos könnyelműségének dacára is maga volt a nemzet ígérete: „és szegényes egzisztenciák mégis vonzóak, s nem nélkülöznek bizonyos fényességet ebben a korban, mert a nemzeti dicsőség udvarán sűrűnek-mozognak. [...] E fiatalág szívében hordja az országot. E szerény asztrálnál észrevétlenül készül a jövő.” [I, 80.] – másrészt viszont derült élvezet és tiszta szórakozás, sem nem kevesebb, sem nem több mint mesemondás. Jókai ezek szerint azért volt különleges figurája a magyar irodalomnak, mert „ő tartotta írásaival millió és millió emberben a honszerelmet, midőn azt mindenfelől oltogatták, élénk tárta az ország múltját lángoló lelkesedéssel, fönséges ihletével kirajzolta jövőjét, neki élt, neki dolgozott szíve vérével, minden porcikájával s kivíván a maga számára a világ csodálatát, annak a palástjával betakarta hazáját” (II, 177.), vagy ahogy a Jókai halálára írott nekrológban olvashatjuk:

⁶ BRASSAI Zoltán, „Eltűnt évek színes kavicsai” = Mikszáth-émlékkönyv. Tanulmányok az író születésének 150. évfordulójára, szerk. FÁBRI Anna, Mikszáth, Horpács, 1997, 121–130.

⁷ Mikszáth, mint ismeretes, 1902 és 1910 között szerkesztette a *Magyar Regényírók Képes Könyvtára* című sorozatot, amelyben nem kevés régi vagy régebbi regényt is újraközölt, s mindegyik kötethez ő maga írta a bevezetőket. Ezeknek gyűjteménye: MIKSZÁTH Kálmán, *Írói arcképek*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Művelt Nép, Budapest, 1953.

„az az ember, aki ma bénán fekszik a ravatalon, hatvan esztendeje mulattatja, lelkesíti nemzetét, ismerteti a világgal, zengzetessé teszi nyelvét.”⁸ S mindez természetesen kiterjeszthető a magyar irodalom egész terjedelmére is: amint az általa szerkesztett regénysorozat általános jellemzője mondja, egyébként elismervén sok itt prezentált regénynek nem mentegethető gyarlóságát is: „Egyebütt az ily regény-gyűjtemény pusztán mulattató olvasmányok tára, ez a mi gyűjteményünk egyszersmind a nemzeti élet mappája – könyvekből összerakva; Fáy András, Eötvös József regényei a francia forradalom által útnak indított eszmék heroldjai, a Jókai morfin-injekciók a nemzeti fájdalom ellen.”⁹

S a Jókai-nekrológ idézett mondata már tartalmazza a lelkesítő funkció mellett a „mulattatót” is – az minősül igazi (Mikszáth szavával: „megvesztegető”) irodalomnak, ami elvarázsolja az olvasót, a közönséget, ami a kritikai normák megsértése mellett is (vagy inkább azoknak figyelembe nem vétele mellett) elbűvölő csodaként tud funkcionálni: „Látod, hogy csupa valószínűtlenség, boszankodol is ha realista, naturalista vagy, de hasztalan, nem tudsz megválni tőle, elbűvöl, lebilincsel, nem ereszt.”¹⁰ Egyrészt olyan művekre van szüksége, melyek a nemzeti reprezentációt tökéletesen meg tudják valószínűsíteni (azért tartja kivételesen kiválónak a *Rab Rábyt*, mert „maga se tudta talán, hogy milyen közel volt itt ahhoz, hogy megírja hazája összes ezeréves küzdelmeit egy történetben és századokra kiható remekművet alkosson, amit a Biblia mellett kellene tartani minden magyarnak”, s azt javallaná, hogy e kitűnő, bár gyarlóságokban is gazdag regényt „érdemes volna átdolgozni (ha egyszer arra méltó nagy író vállalkoznék), illetve elválasztani a hozzá nem illő részekről, hogy a regények között is legyen olyan, melyet a nemzeti érzések átfonnak glóriával, mint aminő »Bánk Bán« a színművek, a »Rákóczi-induló« a zeneművek és a »Szózat« a költemények között” [II, 115.]), másrészt azonban csak azok a szerzők és művek érdeemesek az említésre (és az olvasásra), amelyek mesélni tudnak, s amelyek érdekességük és változatosságuk révén kapcsolatot tudnak teremteni az olvasóval; emiatt Eötvösről, Keményről, minden elismerése mellett is csak lebecsülőleg tud nyilatkozni: „de ezek bármekkora nagy kaliberű emberek a maguk nemében, valójában egyik sem mesélő talentum”. (I, 87.) Mikszáth sehohol ki nem fejtett poétikai elvárásait leginkább a mese műfaji sajátosságai határozzák meg: egyrészt minden kritikai vagy elismerő megjegyzése mögött ott lappang egy naiv realizmusigény, amely élő figurákat, hús-vér embereket követelne meg (az előző korszak írói azért marasztalhatók el, mert „eleven húsból és vérből való alakokat senki se tud beállítani”, míg Jókainál „csak úgy dőlnek tolla alól a friss típusok, új, eleven emberek rajokban”¹¹ – bár e téren persze Jókai is sokszor elmarasztalásban részesül jellembrázolásának nem-realista jellege okán: „Jókai kompozíciója és karakterei rendszeresen kidolgozás közben romlanak meg. Mikor még tervel, akkor a földön van és minden körülményről tud számolni. De amikor írni kezd, akkor már nincs a földön, hanem a felhők között, mint Icarus. Itt már nem bírja magát zabolázni és nagy fantáziája, röpké szárnya elviszi a saját tervétől.” [II, 55.]), s ez az „eleven alakformálás” közvetlen, tulajdonképpen mimetikus

⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai halálára (1904)* = Uő., *Írói arcképek*, 73–76.

⁹ Pulszky Ferenc *A magyar jakobinusok* című regényéhez írott előszóból lásd MIKSZÁTH, *Írói arcképek*, 95.

¹⁰ Uo., 75.

¹¹ Uo., 74.

kapcsolatban lenne a mindennapi életben való jártasság és tapasztaltság mélységeivel. Jókai jellembrázolása Mikszáth szerint azért bírálható, mert „keveset érintkezett emberekkel, s kevés viszonylatban. Inkább könyvekből ösmerte, mint élő mintákból. [...] Különösen tájékozatlan az asszonyokról; normális nőt úgyszólván nem ösmert. Innen van, hogy egyéneket hibátlanul rajzolni nem tudott, inkább csak típusokat” (II, 56.); s ugyanígy megfordítva is: erényei annak köszönhetőek, hogy mégis találkozott az étellel, s amit megismert, megtapasztalt, azt híven tudta majd visszaadni. A példázat szerint: Jókai ifjúkorában egy mérnökkel járta a Kecskemét melletti pusztákat, aki „nagy népbarát volt, mindenkit ösmert, mindenütt megállott, beszélt a hadnagyokkal, akik a betyárokat üldözték és komázott a betyárokkal, akik a hadnagyok elől bujdosnak, betért a juhászhoz, a halászhoz, meghált a cserényben a bundán, bogrács tüze mellett, pásztorok társaságában töltvén az estét. Jókai itt szedte föl az egészséges magyar nép tősgyökeres gondolkozását, logikáját, észjárását és humorát. Ez volt az a nagy stúdium, melytől a szárnyai megizmosodtak.” (I, 62.)

Az irodalom ezek szerint akkor működik igazán, ha alakjai és jelenetei a földön járó realizmus kereteit nem hagyják el – az író gesztusai, fogásai csak arra kelljenek, hogy érzékletes kalandokkal és egyénített különösségekkel telítsék meg ezeket az „eleven” kereteket; Mikszáth alighanem e feltevés nevében nyilatkozik majd utolsó regényének utószavában a regény riporthoz való közelítésének szükségességéről is („Meggyőződése, hogy úgy a színpadi, mint az elbeszélő témáknak még mindig jobban kell közeledniök az élethez, lehánván azokat a békókat, melyeket az esztétika az öreg témákra azoknak a gyermekkorában rakott. [...] E szabályokból némelyek – még a legjobbak, a szinte nélkülözhetetlenek közül is – ártanak a természetességnek, és rontják az illúziót. [...] A riport az egyetlen, mely a maga eredeti természetességében folyik. Legközvetlenebb rajzolata a valóságnak, s azonfelül szabad és független a szabályoktól”).¹² Másrészt azonban rendkívül fontosnak látszik a mese fikcionalitásának bővületigénye: az irodalomban Mikszáth elsősorban az elbeszélés megvesztegető és megnyugtató, szinte ráéneklésként ható „hangját” méltatja: a regényeknek tartalmi jellegű ismertetésére soha nem tér ki, legfeljebb ha tematikus tárgyukat jelöli meg, de az elbeszélő hangjának, stílusának különlegességét és varázsát mindig a legmagasabb tenorban idézi fel („Megvesztegetőbb író nálánál talán a világirodalomban sincs. Vanak olvasók, akik, ahol meglátnak valamely regényéből egy tárca-folytatást, sietve vetik magukat rá, habár nem tudják az elejét és nem fogják esetleg olvasni a folytatást. Ezt a különbséget így magyarázza meg egyikök: – Nekem mindegy az összefüggés, nem törődöm a mesével. Én a Jókai hangját akarom hallani, éppúgy, mint a Blahánéét. Az gyönyörködtet és üdít fel.” [II, 54.]) – vagy máshol: „Jókai a *fülével* írt, az ő nyelvezete muzsika, de csak a magyar idiómából hangzik ki. Mint a villamáram nem megy keresztül a selymen és az üvegen, nyelvének zengzetessége nem vihető át idegen nyelvekbe. A gondolatok bekapcsolásának csodás módja változást szenved az átültetésnél, a hímor a fordítók ujjain tapad. Csak gyengeségei jutnak ki teljesen, a szerkezet,

¹² MIKSZÁTH Kálmán *Regények és nagyobb elbeszélések 1906–1907. A Noszty fiú esete Tóth Marival*, I–II., s. a. r. REJTO István, Akadémiai, Budapest, 1960, II., 230–234. (Mikszáth Kálmán összes művei, 20–21.)

mely sokszor pongyola, a mese, mely valószínűtlen, a jellemek, melyek se nem mindig igazak, se nem mindig következetesek.” (II, 145.)

Mert másrészt a mese kerete minden elbeszélés alapjául van elgondolva: Mikszáth még az irodalomtörténetet is meseként adja elő; nála Jókai alakja nem is regényben, hanem mesében fog megfogalmazódni.¹³ Teljesen nyilvánvaló ez, ha arra a furcsa, naiv verses Jókai-eposzra gondolunk, amelyet *Jókai Mór, vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg* címmel 1883-ban jelentetett meg¹⁴ – itt a hősnek már születése is csodás, jóslat mondja meg, hogy világhódító lesz, politikusként óriás lesz belőle, aki csodát tesz, választási győzelme földrengésbe torkollik, s végül a király kegyelmébe is belekerül, a szerzőtől pedig megkapja a halhatatlanság ígérését. De ugyanez a mesei struktúra hatja át a nagy Jókai-könyvet is – Mikszáth itt is számtalanszor él mesei fogásokkal, maga az elbeszélő narratíva eleve üdvtörténeti horizontban kezdődik és fejeződik be, a csodás teljesítmény a folyamatos elragadtatás modalitásában nyeri méltatását (nagyon sokszor éppen azért, hogy Jókainak épp érintett pszichológiai, erkölcsi és politikai következetlenségeit elkendőzzék, s egy elvárható kedvezőtlen ítélet erejét eleve relativizálják), a főhős pedig, akinek gyermeki, jámbor és ártatlan mivoltát az elbeszélő nem győzi hangsúlyozni, szinte predesztinálva van arra, hogy eljuttassa a legkisebb fiú királyságra törekvő sikertörténetét (nem mellőzve a ténylegesen uralgó királynak egyszerre történeti s egyszerre mesei interpretációját!).¹⁵ Úgy vélem, ennek a mesei jellegnek dominanciája okozta e mű befogadásának bizonytalanságát, s azt, hogy tulajdonképpen sem irodalomtörténetként, sem regényként nem nyerve kielégítő recepciót: hisz amint Mikszáth az irodalomról is le akarta pergetni a kritika autoriter meghatározásait, úgy az életrajzról és történetírásról is leválasztotta a szakmai egyértelműség korabeli elvárásait.¹⁶

Az irodalom ezek szerint mintha egyszerre két póluson helyezkednék el: egy oldalról nézve a nemzeti szellemi intézményrendszer legfontosabb és legmagasztosabb institúciójaként mutatja be magát, a másik oldalról nézve pedig úgy, mintha maga lenne

¹³ E kérdést, ha röviden is, de nagyon érdekesen elemzi Mikszáthnak Jókaiával való összevetése során SCHÖPFLIN Aladár, *Mikszáth Kálmán*, Franklin-társulat, h. n. [Budapest], é. n. [1941], 89–90.

¹⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór, vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg*, Révai testvérek, Budapest, 1883. Megemlítendő, hogy Gyulai Pál rendkívül élesen megbírálta e szerinte léha, hízelgő, valótlan, azaz egyértelműen rossz könyvecskét: GYULAI Pál, *Bírálatok. 1861–1903*, MTA, Budapest, 1911, 238–240. – A könyvecskéről és fogadtatásáról lásd CSÁSZTVAY Tünde, *A halottak nem kérdeznak vissza = Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, PIM, Budapest, 1997, 60–68. Csak érdekességként említem meg, hogy a könyv hirdetései között szerepel egy ígérlet is, miszerint már készül egy *Arany János élete versekben* című kiadvány is!

¹⁵ Rendkívül tanulságosnak látom, hogy Mikszáth a saját írói pályájáról tett vallomásaiban is a mesei narratíva dominanciáját hangsúlyozza; tömör visszatekintését a következő keretben fogalmazza meg: „Hol volt, hol nem volt, egy ember, aki könyveket írt, és ezek a könyvek szétmentek, jártak-keltek a világban, aztán egy napon csak élő embereké változtak és azt mondták”; s írói tehetségét is mesei jellegű csodaként prezentálja: „szinte elementáris, valami csodaszerű dolognak tartom; mintha addig meséltem volna, míg én is belekerültem valami meseforgatagba, és au én kis íróasztalom azt mondta volna – mint a táltos a mesében –: Ül fel, édes gazdám, és elviszlek oda, ahova meséid hőseit szállítgatom.” *Mikszáth Kálmán negyven éves jubileumának története*, Révai testvérek, Budapest, é. n. [1911], 47.

¹⁶ E kérdéskört illetően alapvetően fontos T. Szabó Levente interpretációja, amely mind a személyiség-felfogás, mind az életrajzírás terén körüljárja a Jókai-könyv konvencióértó újításait. T. SZABÓ, *I. m.*

a megtestesült a mesei jellegű szórakoztatás. A két pólus ugyan távol esik egymástól, de nem zárja ki egymást – amit kizárnak, az nem más, mint a kritikai normák szerint szabályozott és előírt magas művészeti elvárásrend: mintegy megkerülik azt a szabály- és intézményrendszert, amelyet a 19. század második felében elsősorban a Gyulai-iskola, majd később más irányzatok és képviseltek. Az irodalom e körben csak a közönség körében elért recepciós szint szerint értékelhető – oly elvont és az irodalom fölél rendelt normák, mint az intézményes esztétika vagy poétika, idegenként és irodalom-ellenesként tűnik fel. Az irodalom itt nem úgy jelenik meg, mint elkülönült intézményrendszer, hanem mint (a szinte „természetes elemként” felfogott) közönséggel, társasággal folytatott társasági diskurzus, amelynek nem szabályai vannak, hanem hagyományai és megrögzött szokásai működnek. Mikszáth ezért hivatkozik állandóan a „közönség” kategóriájára mint végső instanciára, akár az általa sikeresnek tekintett írók (elsősorban persze Jókai) esetében, ezért mond majd köszönetet írói pályájának végén ismét a „közönségnek” („Kifejezni nem tudom azt a hálát, azt az érzékenykedést, amelyet kedves közönségem jósága okoz.”),¹⁷ ezért hangsúlyozza mindig az irodalom működtetésében a kiadóknak kiküszöbölhetetlen szerepét,¹⁸ s ezért mutatja be úgy az irodalmi folyamatot és termelést mint ugyan egyénekből álló, de egyének felett szerveződő és működő társasági aktust (például a Jókai-könyv kortörténeti fejezeteiben: *A Pilvax-asztal, Élet a hó alatt, A műhely és környéke*), ezért írhatja a régebbi irodalom egészéről, az organikus egymáshoz tartozás vélelmét sulykolva azt, hogy „egy családnak látszott az írói világ így együtt” (I, 85.), s ezért jellemzi saját irányát, sőt a majdan tovább fejlődő irodalmiságot is úgy, mintha abban mind keletkezését, mind funkcionálását illetően csak a társasági jelleg dominálna („Úgy képzelem a dolgot, mint rendszerint szokott történni a társaságokban, hogy szó van valamiről, mire egyik is, másik is előhoz egy esetet vagy egy példát, mely bizonyít vagy megvilágít.”).¹⁹

Mikszáth e téren is szervesen folytatja nagy (és vállalt) művészelődeinek (például Petőfinek, Jókainak ismert) kritikaellenességét és irodalmi intézményellenességét: amit mond, amit mint kategóriarendszert felmutat, az akár Jókai szájából is elhangozhatott volna (idézzük fel Jókainak Jósikáról írott emlékbeszédét: „Egy egész új világ tárult Jósika művében élém. Nemzeti alakok, ahogy valóban élniök, szólóniok, tenniök kellett; ős típusai a régi magyar sajtóságoknak, úgy odaállítva nemcsak viseletökben, alakjaikban, arcvonásaikban, de lelkök következetes eszmejáratában, tetteik indokaiban, végzetök teljesülésében, hogy mindenkinek azt kelle mondani: ezek valóban a mieink; látjuk, értjük őket; velök érzünk, magokkal ragadnak; és az idők és a helyek, hová magokkal ragadtak, a mi saját történetünk kora valóban, a mi saját hazánknak arculatja. [...] S minő ragyogó ecsettel volt rajzolva ez arculat! [...] mindez oly megkapón, oly elevenen, oly tárgyíven volt elénk rajzolva, hogy az olvasó egy másik otthonára vélt találni. Így Jósika Miklós minden újabb regényének megjelenése egy-egy ünnep

¹⁷ *Mikszáth Kálmán negyven éves jubileumának története*, 46.

¹⁸ A kiadókkal kapcsolatban figyelembe veendő ironikus és önironikus nyilatkozata: „Nem tudom bizonyosan, a jelennek írók-e vagy a jövőnek, de annyit tudok, hogy a kiadóimnak írók”. Lásd MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések 1895. Szent Péter esernyője*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1957, 211. (*Mikszáth Kálmán összes művei*, 7.)

¹⁹ *Utóhang* a Noszty-regényhez = MKÖM 21, 232.

volt az olvasóközönségre, egy-egy diadal az irodalomra nézve.”²⁰ – íme, Jókai is a nemzeti önismereti funkciót a varázslatos hangon bemutatott kalandossággal párosítja!). S tovább menve: ha Petőfi irodalomszemléletének dilemmáit vizsgáljuk, azt kell látnunk: nála is egymás mellett él, minden zavar nélkül, a nemzeti reprezentáció afirmatív igénye (erre azt hiszem, most nem kell kitérnem) a legkonvencionálisabb értelemben vett szórakozásigénnyel; az irodalom egyik legfőbb funkciója nála is a mulattató, megnyugtató, terapeutikus értelemben szinte panaceaként működtetett hatáskeltés (gondoljunk csak az Aranyhoz írott vers soraira: „Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más, / Enyhítsük mi költők, daloljunk számára, / Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás, / Egy édes álom a kemény nyoszolyára!”;²¹ vagy arra a nagy tirádára, amelyet Dumas regényei kapcsán hangoztatott: „Nincs is több szellem senkiben, mint őbenne. Nála is vannak nagyobb írók akárhányan, de kedvesebb, szeretetreméltóbb egy sincs. [...] Senki jobban nem ismeri az emberi szívet, mint ő; senki oly szépnek nem festi az életet, mint ő. Valaha roppant ember- és világgyűlölő voltam, annyira, hogy a föld egy óriás szemétdombnak tetszett előttem, melyen az emberek mint undorító féregmiliárdok nyüzsögnek; hogy e nyavalyából kigyógyultam: nem egészen, de nagy részben Dumasnak köszönöm, ő segített levenni orromról az epéből készült sárgazöld pápaszemet, az ő munkáinak olvasása után kezdtem eszmélni, hogy talán mégis szép a világ.”)²²

S úgy vélem, még távolabb is mehetnénk: Mikszáth, nem szépirodalmi alkotásai, hanem az irodalomról kifejtett (vagy éppen ki nem fejtett) nézetei alapján alighanem annak az irodalomszemléletnek volt utolsó nagy képviselője, amely a 18–19. század fordulójától a század közepéig még teljes virágjában élt, s amely az éppen adott olvasó és társasági közönség (közösség) ízlése és konvenciója alapján elutasította a radikálisan egyénített műalkotásokat valamint az általános érvényűként feltüntetett esztétikai normákat, s a kiépülő kritika intézményét mint közösségellenes individuális erőszakszervezetet utasította el; s az épp formálódó elkülönülő, individualitásra törekvő irodalmiságot gyanakvással kísérte (Hász-Fehér Katalin kitűnő leírását követve: „Az organikus nemzetfelfogás közösségi irodalomszemléletének irányából a kritikusi státus a maga individualitásában sohasem válhat sem szerves részévé, sem kívülről hatalmat gyakorló független tényezőjévé a szerző és a közönség közötti kapcsolatnak”).²³ A közösség önaffirmációjaként értett nemzeti reprezentáció a szórakoztatás és mulattatás konvenciójával fért össze, az íróknak e gesztusrendszerben elfoglalt helye és szerepe itt fontosabbnak (sőt néha kizárólagosabbnak) látszhatott a létrehozott művek egyediségével és minőségével szemben (ezért beszél Mikszáth is a művek helyett az íróknak figurájáról, életéről és a közönséggel való viszonyáról); e szemlélet számára a már hagyományozódott konvenciórendszer működtetése fontosabbnak és értékesebbnek tűnik

²⁰ JÓKAI Mór, *Jósika Miklós emlékezete (1867)* = Uő., *Írói arcképek*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Művelt Nép, Budapest, 1955, 142–153.

²¹ PETŐFI Sándor, *Arany Jánoshoz (1847)* = PETŐFI Sándor *Összes Művei*, V., s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2008, 22.

²² PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez (1847)* = Uő., *Vegyes művei*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma – KISS József, Akadémiai, Budapest, 1956, 74–75.

²³ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében. Fáy András irodalomtörténeti helye*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2000, 52.

az esztétikai újítás igényénél,²⁴ s az a magas irodalmi normarendszer, amelyet a modern kritika és esztétika előírt volna, s amely az egyedi műalkotás megismételhetetlenségével operált, e szemlélet számára távolinak s idegennek látszhatott – talán emiatt marad ki akár Jókai, akár Mikszáth irodalmi leírásaiból a műalkotásoknak egyedítése és egyediként való recepciója, ezért volt olyan éles és kibékíthetetlen viszonya Petőfinak, Jókainak, Mikszáthnak az intézményesített kritikával.²⁵ Ha más megközelítésből is, Hajdu Péter nagyon hasonló eredményre jut, mikor Mikszáth irodalomról való megnyilatkozásait elemzi: „Mikszáth szövegei azt sugallják, hogy az irodalmat nem olyasminnek képzele el, amit magányos zsenik teremtenek a semmiből, hanem valamiféle kollektív tevékenységnek, amelyben csoportok, intézmények működnek együtt, folytatják egymás kezdeményezéseit, és amelyben alapvető jelentőségű az írók és a közönség kölcsönhatása.”²⁶

Ez az irodalomszemlélet azonban a század végére már komoly összeütközésbe is került a korabeli „magas” irodalom elvárásaival – mind azzal az erősen klasszicizáló szemlélettel, amelyet a Gyulai-iskola képviselt, mind pedig a kibontakozó modernség programjaival. Az az ellentét, amely Gyulai és Mikszáth között feszült, eléggé ismeretes – Gyulai mindvégig képviselt fenntartásai abban a hírhedt bírálatban összegződtek, amelyet a *Galamb a kalitkában* című Mikszáth-kisregényről írt: itt a kritikus, miközben elismeri Mikszáth elbeszélő tehetségét, egyértelműen és nagyon súlyosan elítéli Mikszáthnak könnyedségét és, amint ő mondja, komolytalanságát, s kifogásait az érintett problémáknak felszínes kezelésében látja, s a kérdéseknek bölcs és emelkedett mérlegelést várja el („Mihelyt mélyebb lélektani föladatot tűz maga elébe, vagy társadalmi viszonyainkat akarja rajzolni [...] nincs elég tájékozottsága a viszonyok fölfogásában, sem elég képzelme, hogy érdekes cselekvényt tudjon alkotni”; „ha elmélkedni vagy ítélni kezd, üres vagy félszeg”), s radikálisan elutasítja az írónak az irodalomhoz kialakított viszonyát („A kinek ily zavaros eszméi vannak a költészetről, nem csoda, ha a maga elébe tűzött föladatot oly furcsán oldotta meg...”), s Mikszáth mulattatásra hajló gesztusait egyáltalán nem hajlandó tolerálni, s legfőbb kifogása éppen azt érinti, hogy szerinte a mű „minden komolyság nélkül” fogalmazódott meg.²⁷ S a másik oldalról, az irodalmi „újítók” részéről is kifogás tárgyá lett ez az irodalomszemlélet – annak dacára,

²⁴ E konvenciókhoz ragaszkodó beállítódásnak egyszerre afirmatív s egyszerre parodisztikus megjelölését olvashatjuk a Beöthy Zsolt regényéhez írott bevezetésben: „Pedig az út világos, a mutató táblái mindenütt láthatók, még a tízparancsolatban is benne van az esztétikai recept. – Tiszteljed atyádat, hogy hosszú életű légy a földön. (T.I. tiszteljed Kemény Zsigmondot, Jókait, szóval a magyar elődöket, mert maradandó csak úgy lehetsz, ha nemzeti vagy). – Ne legyenek idegen isteneid. (Ne utánozd Dickenst, se Balzacot és semmi idegent.) – Ne paráználkodj. (Kerüld a francia regények frivolitásait.) – Ne ölj. (A rémregények után, ahol tömeges gyilkosságok okozzál a hatást, ne indulj.) Stb.” – s Beöthy dicséretét azzal fejele meg, hogy novellái „a fent jelzett parancsolatok ellen nem vétettek, azon fölül gondos, gördülékeny nyelven, s egyéni hangon voltak tartva.” MIKSZÁTH, *Írói arcképek*, 143–144.

²⁵ Ismét Hász-Fehér Katalin leírására hivatkoznék: „a hivatásos, esztétikailag képzett kritikus, aki az együtt élő tudatformákból egyetlen egyet, az esztétikait kiemeli és elkülöníti, vagyis az irodalmat zárt és önreferenciális rendszernek tekinti, feleslegesnek, sőt károsnak bizonyul, mert jelenlétével megbontja a különböző társadalmi területek között közvetlen átjárhatóság állapotát”. HÁSZ-FEHÉR, *I. m.*, 60.

²⁶ HAJDU, *I. m.*, 265.

²⁷ GYULAI Pál, *A galamb a kalitkában (1893)* = Uő., *Bírálatok*, 383–387.

hogy Mikszáthnak sok írói erényét, elbeszélői varázsát minden egyes bírálója a legmagasabb retorikával dicsérni is tudja. Legélesebben talán Ambrus Zoltán fogalmazott a *Szent Péter esernyője* kapcsán, mikor a művet egyenesen „a nagymama meséi” elvetendő típusába sorolta be (Jókai regényeivel egyetemben), s nyíltan gondolatatlanságot vetett a szemére (a legnagyobb kortárs világirodalmi tekintélyek felsorakoztatásával), miközben magát az irodalomszemléletet azzal vádolta meg, hogy szándékosan fordul el az „életnek” és a „valóságnak” égető problémáitól („Nem találják önök különösnek, hogy a mi kitűnő íróink Trenk Frigyes változatos kalandjaival mulattatnak bennünket, vagy egy esernyő hányattatásait mesélik el pompás előadásban? Hogy azok, akik autoritással szólhatnak akármiről, előszeretettel keresik azokat a témákat, amelyek kiváltképpen a naiv lelkeket érdeklik, s óvatosan hallgatnak arról, ami a felnőtt embereket szokta érdekelni. Mintha csak arra való volna nekik az írás, hogy eltitkolják vele a gondolataikat.”).²⁸

Ugyanígy nagyon hasonló bírálatban részesült Hevesi Sándortól az *Új Zrínyiász* írói módszere is: a kritikus itt a magas esztétikai normák kerülését az újságírás közönségigényének kielégítésével hozta kapcsolatban, s ennek okán vélte úgy, hogy e regény, bár „sokkal több, mint újságírói alkotás, de az irodalmi alkotásnál valamivel kevesebb. [...] Fájdalom, a munka nem tud állandóan megmaradni a korrajz színvonalán.” Az újító modernség elvárásait pedig a legszélesebb kitekintéssel és a legmélyebben talán Csáth Géza foglalta össze terjedelmes cikkében, amely – nagy elismerések mellett is – az „élet” problémáinak negligálását vélte felfedezni Mikszáth beállítottságában, mikor Mikszáth írásainak cselekményességét, mesélőkedvét, a Noszty-utószóban kifejtett vallomását túl komolyan véve, egyszerűen riportnak, nem pedig művészetnek tekinti, s Mikszáthtal szembeállítva fejt ki igényeit az „igazi” irodalom iránt („Ezzel a típussal szemben mint ellentétet – ha úgy tetszik, haladottabbat - állítanám azt az írásművészetet, amelynek számára egység: az emberi élet. [...] Azok az írók, akiknek a művészi látótere az »emberre« van beállítva, akiknek az »egység« nem a mese, hanem egy emberi élet, ezek képviselnék a másik csoportot. Ők írják azt a regényt, amely nem mese, hanem élmény, aminek olvasása nemcsak gyönyörűség, hanem még egy darab élet is, de ami nem riport, hanem líra. [...] Őket nem az események egymásutánja érdekli, hanem az események okait keresik meg a lelkekben”), s Mikszáth humoros beállítottságát is erőteljes bírálatban részesíti („Sok mindenről nem vesz tudomást: a tudományokról, a művészetekről, a nagyszerű muzsikáról és a nagystíliú életről. Minek, mondja Mikszáth, mikor az, amit látok, nekem untig elég gyönyörűséget ad. Minek!? – mondja ő a humorista bölcs mosolyával, egy jó pipa dohány és egy jóízű kacagás – ennél többet az élet – akárhogy forgassuk – úgyse ad.”).²⁹ S ezeket a súlyos irodalomszemléleti kifogásokat mára már csak kevésbé tudják ellensúlyozni a korabeli konzervatív kritikának azon megnyilvánulásai, amelyek rajongva ünnepelték a mikszáthi mesélőkedvnek ellenállhatatlan áradását – miközben Mikszáthot, kétes értékű dicséretként, egyszerűen ifjúsági íróvá minősítették („Márpedig sem én, sem senki más,

²⁸ Ambrus Zoltán (Tiborc néven) írott bírálatát lásd a regény kritikai kiadásában: MKÖM 7, 261.

²⁹ Csáth Géza, *Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről = Uő., Rejtelmek labirintusában. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Magvető, Budapest, 1995, 123–134.

aki Mikszáthot olvassa, nem érzi hiányát a filozófiai látkörnek és az emberismeretnek. Pokolba mind a kettővel. Akit az isten megáldott ilyen mosollyal, az nem szorul filozófiára, sem emberismeretre. Jó kedvvel bogozza a meséjét, s konstruál magának olyan embereket, aminőkre éppen szüksége van... Ezért tartom Mikszáthot, a magyar „humor” mesterét, voltaképpen klasszikus ifjúsági írónak, az egyetlennek, aki ért hozzá, aki úgy tud a gyerekek nyelvén beszélni, hogy a felnőtt ember észre sem veszi...”³⁰

Ám azt, hogy a Mikszáth-féle irodalomfelfogás kétpólusú funkcionálása a 19. század végére már Mikszáth körében is mily dilemmákhoz vezetett, s mennyire nem volt problémátlanul összeegyeztethető, nagyon szépen mutatja az a két megnyilatkozás, amely Mikszáth pályájának végén, a jubileumi ünnepségen hangzott fel: az ünnepeltet köszöntő Beöthy Zsolt, hatalmas retorikájával már csak a nemzeti reprezentáció példamutató alakját méltatja Mikszáthban („Köszönjük meg neki! köszönje meg egész nemzetünk! A mint teljes életében azon dolgozott, hogy ez a föld a mi nemzetünké maradjon: fejezzük ki hálánkat iránta azzal, hogy ennek a földnek azt a kicsiny darabját, melyet az ő eleinek, apáinak verejtéke öntözött, ajándékozzuk neki.”),³¹ amire Mikszáth a maga visszafogott iróniájával csak annyit válaszolt: „Én már körülbelül megírtam, ami énbennem volt. Megírtam azzal a tudattal, hogy azért nem jár nekem semmi külön érdem: hiszen azért, mert az ember az anyját szereti, még sohasem dicsértek meg senkit. Én csak a hazámat szeretem. Az nem igaz, hogy negyven évig dolgoztam. Én csak mulattam negyven évig.”³²

³⁰ Lásd a *Beszterce ostroma* kapcsán írott kritikát Kiss József lapjában, A Hétben. MIKSZÁTH Kálmán *Regények és nagyobb elbeszélések 1894, Beszterce ostroma*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1957, 261. (Mikszáth Kálmán összes művei, 6.)

³¹ Beöthy Zsolt beszédét lásd Mikszáth Kálmán *negyven éves jubileumának története*, 13.

³² Uo., 47. Mikszáth beszédét idézi és kommentálja: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mikszáth Kálmán (1910) = Uő., Írók, festők, tudósok. Tanulmányok magyar kortársakról*, I., szerk. Réz Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1958, 35–38.